

КОМПОНЕНТИ ТА КАТЕГОРІЇ ТЕКСТУ І ДИСКУРСУ ВІД ХХ СТ. ПО ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Досліджуються поняття “дискурс” і “текст”, зміна трактувань цих понять з плином часу; розглядаються відмінності та подібності у суті та особливостях даних термінів. Коротко охарактеризовано основи інтерпретації понять “дискурс” та “текст” з точки зору структурно-семантичних категорій. Розглянуто можливість узагальнення і водночас розмежування досліджуваних понять.

Ключові слова: текст, дискурс, когнітивний фрейм, комунікативна подія, адресат, адресант, реципієнт.

Актуальність теми зумовлена її спрямованістю на подальше дослідження, що полягає в комплексному підході до визначення та вивчення аспектів розвитку когнітивного потенціалу дискурсознавства, різнофахових типологій дискурсу та тексту, подальших тенденцій розвитку.

Дослідження дискурсознавства та текстознавства простежуються у працях Е. Бенвеніста, О. Кубрякової, Т. ван Дейка, Н. Арутюнової, М. Бахтіна, а також інших відомих лінгвістів і по праву вважаються перспективними та цікавими в силу міждисциплінарного характеру. Результати цих досліджень допомагають більш чітко визначити ключові для багатьох сучасних наук поняття когніції, комунікації та мовленнєвої діяльності, а також глибше зрозуміти процеси пізнання та спілкування.

Метою автора статті було проаналізувати лінгвістичні особливості понять “дискурс” і “текст”, простежити, як змінювались підходи до тлумачення цих понять, починаючи з ХХ ст., навівши визначення даних термінів лінгвістики, вказавши на риси їх відмінності та тотожності, провівши ретроспективний аналіз семантико-стилістичних категорій досліджуваних лінгвістичних явищ.

Колісник Юлія Миколаївна, викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Колісник Ю.М., 2010

Філологія як наука гуманітарна, на відміну від точних наук, допускає множинність визначень одного і того ж поняття. Це, зокрема, стосується термінів “текст” і “дискурс”, для яких дослідники пропонують все нові й нові визначення.

При всьому різноманітті визначень у сучасній лінгвістиці вирізняється три основні підходи до вирішення термінологічної проблеми ретроспективного аналізу: утотоження понять “текст” і “дискурс”, повне розмежування понять за характеристикою статика об’єкта (текст) / динаміка комунікації (дискурс) і включення тексту в поняття дискурсу. Розбіжності у підходах до визначення даних понять зумовлюються як історією становлення наукової галузі, об’єктом якої є текст, так і складністю, багатогранністю комунікативних одиниць вищої єдності.

Спочатку “лінгвістика тексту” слугувала загальним визначенням для будь-якого лінгвістичного дослідження тексту письмового або усного. З цієї причини текст і дискурс розглядалися як взаємозамінні поняття. Дослідники використовували термін “текст”, аналізуючи процес його породження і сприйняття, вивчаючи його як процес і як продукт мовної діяльності, розуміючи під текстом фрагменти усної і письмової комунікації будь-якого обсягу. Виходячи з цього, різниця між лінгвістикою тексту і аналізом дискурсу не розглядалася як принципова.

У надрах різних наукових шкіл сформувалися і передумови для розмежування понять тексту і дискурсу. Спочатку текст асоціювався, в першу чергу, з матеріальним об’єктом, якому притаманна синтагматична протяжність, що характеризується зв’язністю та цілісністю. А от термін “аналіз дискурсу”, як відзначає Н.Д. Арутюнова, був використаний З.З. Харрісом у 1952 р. для позначення дистрибутивного аналізу тексту із залученням до його опису соціокультурної ситуації. У сфері прагматики початковим було уявлення про текст як про повідомлення або мовний акт, включений у комунікативний процес [1, 136–137].

Таким чином, дискурс почали розглядати як лінгвістичну складову комунікації, і ширше – як мову (усну та письмову), занурену в комунікативний контекст.

У сучасній лінгвістиці використовуються обидва терміни, що спричинило ряд активних дискусій з проблем тексту-дискурсу. Ці дискусії стимулюються прагненням дати вичерпне визначення поняттям, розмежувавши чи ототожнивши їх, а також чітко їх охарактеризувавши.

Аж до теперішнього часу існує проблема визначення поняття тексту. Дійсно, текст як лінгвістичний феномен – надзвичайно багатопланове явище, і це обумовлює множинність його дефініцій [2, 117]. Так, з позицій структурно-семантичного підходу текст виступає як впорядкована структурно-змістова єдність, що об'єднана різними типами лексичного, логічного, лексико-граматичного зв'язку. З позицій комунікативного напрямку текст характеризується як деяка система комунікативних елементів, функціонально (тобто для конкретних цілей) об'єднаних загальною концепцією або комунікативною інтенцією в єдину замкнуту ієрархічну структуру. З урахуванням параметрів комунікативної ситуації: адресат, адресант, код, повідомлення, обставини, будь-який текст – це смислове ціле, таке, що є організованою єдністю складових його елементів; повідомлення автора (адресанта) читачеві (адресатові) [3, 57].

Наведені визначення у загальних рисах відображають сутність тексту. Проте через розмаїття різновидів текстів це складне лінгвістичне явище на сьогодні однозначно не виведене.

Як відзначає І.В. Арнольд, щоб дати загальне визначення тексту, яке б відрізняло його від інших рівнів мови, необхідно дати відповідь на наступні питання: 1) що є констатуючим чинником тексту; 2) якими є межі тексту; 3) якими можуть бути розміри тексту і чим вони визначаються; 4) якими є зв'язки тексту та інших рівнів мови [4, 267].

Передусім, констатуючим чинником тексту є та обставина, що він призначений не тільки для передачі, але й для зберігання інформації. Це не тільки повідомлення контакту даного моменту, але й комунікація через століття і відстані.

По-друге, межі тексту визначаються задумом автора і в письмовому тексті зображуються графічно. Текст – внутрішньо зв'язане закінчене ціле, таке, що має ідейно-художню

єдність. Ознаку цілісності і структурованість додає особливий сенс навіть тексту, що складається з абсурдних слів, у тому випадку, якщо він побудований за певними віршованими і граматичними правилами.

По-третє, хоча для обмеження тексту від нетексту обсяг повідомлення до уваги братися не повинен, він має істотне значення для класифікації текстів за жанрами і літературними формами. І.В. Арнольд наводить визначення М. Халлідея, який вважає, що текст складається з речень, число яких n не може бути менше, але може бути скільки завгодно більше одиниці ($n \geq 1$). Таким чином, під текстом розуміється саме конкретний, матеріальний об'єкт, що важливо для розрізнення категорій "текст" і "дискурс" [4, 246].

По-четверте, як відзначає Н.Д. Арутюнова, дискурс – це мова, занурена у життя. Тому термін "дискурс", на відміну від терміна "текст" не застосовується до стародавніх та інших текстів, зв'язки яких з живою дійсністю не відновлюються безпосередньо. Поняття дискурсу пов'язане з поняттям тексту як процесу між учасниками комунікативної події. Поняття тексту пов'язане з відрізком мови як продуктом комунікації [1, 136; 5, 28].

Текст може піддаватися різного роду аналізу. Це не дозволяє сприймати сам термін як однозначний. Об'єктом дослідження може бути текст як цілісна завершена система. Отже, увага зосереджена на семантичному і структурному аспектах вивчення тексту. Такий аналіз умовно можна назвати "філологічним". Разом з тим текст може розглядатися як елемент системи, як частина цілого. Сфера інтересів аналізу такого роду змінюється. Предметом його стає функціональна спрямованість тексту, складний потік взаємозалежностей тексту з іншими текстами із загальнофольклорною макросистемою і, нарешті, з невербальними текстами і системами.

У сучасній лінгвістиці поняття "текст" трактується неоднозначно, що насамперед обумовлене діалектичною природою цього поняття. Можна виділити два основні підходи до тексту: *граматичний підхід*, де текст – це послідовність щонайменше двох пропозицій, що має закономірності внутрішньої структурної організації; *функціонально-*

прагматичний підхід, у рамках якого текст розглядається як елемент комунікації, і мовні структури цікавлять дослідника передусім як інструмент конкретних намірів того, хто говорить.

“Текст” – багатозначний термін ряду гуманітарних наук, предмет яких прямо або опосередковано припускає вивчення функціонування мови – лінгвістики, літературознавства, семіотики, соціології, філософії, етнології і антропології. Чіткого й загально визнаного визначення терміна “текст”, що охоплює всі випадки його використання, не існує, і не виключено, що саме це сприяло підвищенню інтересу до вивчення даного терміна за останні десятиліття.

Переконливим є наступне важливе спостереження, зроблене О.С. Кубряковою і О.В. Александровою: “Під дискурсом слід мати на увазі іменний когнітивний процес, пов’язаний з реальним творенням мови, створенням мовного твору; текст є кінцевим результатом процесу мовної діяльності, що виливається в певну закінчену (і зафіксовану) форму” [6, 118; 7, 98].

У структурі дискурсу виділяють три компоненти:

1) когнітивна модель змісту, тобто узагальнена модель референтної ситуації;

2) демонстрація знань про соціальний контекст, з урахуванням специфіки якого здійснюється соціальна взаємодія за допомогою текстів;

3) лінгвістичні знання про організацію дискурсу на макрорівні, тобто нарративних схемах побудови тексту, і на мікрорівні, під яким маються на увазі семантико-синтаксичні знання.

Когнітивний фрейм дискурсу виступає у вигляді ієрархії елементів, основними з яких є: “агент”, “реципієнт”, “засіб”, “результат”, “об’єкт”, “причина”, “умова”, “час”, “місце”, “мета” і ін., і взаємодії цих елементів, що встановлюються уявленням про “дію” (“акт”). Фрейм змісту тексту є абстрактнішою схемою порівняно з денотативним рівнем представлення змісту. Когнітивний компонент тексту репрезентується у вигляді багаторівневої структури. Верхнім інтегральним рівнем є край узагальнена схема когнітивного змісту, інваріантного щодо мовних маніфестацій. Далі

слідують рівень моделей, сукупне представлення яких визначає тематику жанру. В процесі декодування тексту актуалізуються перш за все моделі, співвіднесені з тематичним репертуаром. Рівень приватних моделей, вузловими елементами яких є номінації тематичних розділів або певних груп текстів, має змінну характеристику, а самі моделі отримують статус констант в конкретних текстах [8, 17].

Семантична база тексту (когнітивний фрейм) в дискурсивному процесі стає основою текстової макроструктури, яка формально втілюється в певній послідовності комунікативних блоків тексту (заголовок, вступ, основний зміст, висновок), створюючи суперструктуру або суперсхему тексту.

Дискурс – це зв'язний текст в сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними та іншими чинниками; текст – це мова, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмів їх свідомості (когнітивних процесах). Дискурс включає паралінгвістичний супровід мови (міміку, жести) [9, 42].

Послідовно до моделювання прагматичних знань дискурсу підійшов Т.А. ван Дейк. Автор наводить загальний і конкретний прагматичний контексти. Фрейм загального прагматичного контексту описується в категоріях верхнього рівня (особисте, суспільне, інституційне, неформальне). Сюди ж входять репрезентації загальнокультурних знань, соціально-групові конфігурації. Конкретні моделі соціальної взаємодії описуються за допомогою релевантних характеристик учасників комунікації, куди входять: позиції, ролі, статуси, властивості, взаємовідносини (перевага, авторитет, рівнозначність), функції (тимчасові позиційні характеристики) [2, 237].

Детермінанти комунікативного контексту і релевантні складові когнітивного змісту, відбиваючись у мовному оформленні повідомлення, визначають специфіку вертикальної моделі розгортання текстів [10, 201].

Зазначено, що в різних типах дискурсів співвідношення прагматичної і когнітивної складових дискурсу виявляється по-різному, що пояснюється відмінністю дискурсних стратегій. Так, у діалозі сценарій комунікативної ситуації

набагато виразніше фіксується в тексті, тоді як в письмовому, наприклад, науково-технічному, тексті домінують наведення фреймової структури референтної ситуації [11, 15].

Слід мати на увазі також, що когнітивний фрейм в процесі вертикального розгортання заповнюється з урахуванням контекстуальних особливостей дискурсу. Далеко не всі компоненти ситуативної схеми або сценарію отримують реалізацію в тексті. Обов'язкові на концептуальному рівні, елементи когнітивного фрейма не завжди потрапляють в макроструктуру тексту. Шикуючись в тексті в певній конфігурації, семантичні елементи, що потрапили в експонентний план, послідовно структуруються і ієрархічно організуються, залежно від прагматичних детермінантів дискурсу, визначаючи макросхематичний сценарій (композиційну організацію) тексту. При цьому релевантними параметрами мікротекстової організації є визначення учасників комунікації і інших характеристик прагматичного контексту, подій, станів, дій тощо [12, 317].

Таким чином, з позиції когнітивного підходу відмінність тексту від дискурсу стає очевидною.

Висновки. Дискурс – складне комунікативне явище, яке охоплює і соціальний контекст, що створює уявлення як про учасників комунікації, так і про процеси творення і сприйняття повідомлення. У широкому смислі слова дискурс є складною єдністю мовної форми, значення і дії, що можна охарактеризувати за допомогою розуміння комунікативної події чи комунікативного акту. Перевага такого розуміння полягає в тому, що дискурс не обмежується рамками конкретного мовного висловлювання, а саме межами тексту.

Під дискурсом також розуміється текст зв'язного мовлення, який складається з послідовності комунікативних одиниць мови, що переважають за обсягом просте речення і перебувають у смисловому зв'язку, вираженому лінгвістичними засобами.

Під текстом розуміють переважно абстрактну, формальну конструкцію, під дискурсом – різні види її актуалізації, які розглядаються під кутом зору їх ментальних процесів і у зв'язку з позалінгвальними факторами.

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Просвещение, 1999. – С. 136-137.
2. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 324 с.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистических исследований / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1989. – 139 с.
4. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: стилистика декодирования / И.В. Арнольд. – Л., 1973. – 423 с.
5. Бузаров В.В. К вопросу о термине “дискурс” / В.В. Бузаров // Горизонты гуманитарного знания: Сб. науч. трудов ПГЛУ. – Пятигорск, 1999. – С. 27-31.
6. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М., 1997. – 326 с.
7. Демянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века / В.З. Демянков // Язык и наука конца 20 века. – М., 1995. – 327 с.
8. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С.А. Жаботинская // Вісник Черкаського університету. Серія “Філол. науки”. – Черкаси, 1998. – Вип. 11. – С. 12-25.
9. Корниенко А.В. Языковые проблемы межкультурной научной коммуникации / А.В. Корниенко // Политекст. – 2006. – Том 2. – № 4. – С. 39-44.
10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово/Slovo, 2000 – 420 с.
11. Борботько В.Г. Использование естественного членения дискурса при его анализе / В.Г. Борботько // Аспекты изучения текста. – М., 1981. – С. 12-16.
12. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М., 1974. – 442 с.

Надійшла до редколегії 15.05.2010 р.

Рецензент: *О.М. Островська*, кандидат філологічних наук, Львівський національний університет ім. Івана Франка, м. Львів.

КОМПОНЕНТЫ И КАТЕГОРИИ ТЕКСТА И ДИСКУРСА ОТ XX СТ. ПО НЫНЕШНЕЕ ВРЕМЯ: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ

Колесник Ю.Н.

Исследуются понятия “дискурс” и “текст”, изменение их интерпретаций по прошествии времени; рассматриваются различия и сходства в сущности и особенностях этих терминов. Кратко охарактеризовываются основы интерпретации понятий “дискурс” и “текст” с точки зрения структурно-семантических категорий.

Ключевые слова: текст, дискурс, когнитивный фрейм, коммуникативное событие, адресат, адресант, реципиент.

COMPONENTS AND THE CATEGORY OF THE TEXT AND THE DISCOURSE FROM THE 20-th CENTURY TILL TODAY: RETROSPECTIVE ANALYSIS

Kolesnik Yu.

The paper deals with the definition of terms “discourse” and “text”, the change of their interpretation with the course of time. The differences and the similarities of the essence of the given terms are overviewed. Short characteristics of the basis of the interpretation of the notions “discourse” and “text” from the point of view of the structural semantic categories is given. The possible way to generalize and differentiate these notions is being revised.

Key words: text, discourse, cognitive frame, communicative act, addressee, addresser, recipient.